

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
(Београд)

О НЕСАМОСТАЛНИМ СЕМАНТИЧКИМ ЕЛЕМЕНТИМА У СТРУКТУРИ ЛЕКСЕМА

Аутор анализира структуру по творби различитих лексема и закључује да су несамостални семантички елементи у лексемама: *обличка основа* — у свим речима, *шворбена основа* — у свим дериватима, *шворбени формант* — у основним облицима свих деривата и суфиксалних композита и *граматичка морфема* — у основним облицима простих речи и композита насталих простим слагањем и у секундарним облицима свих речи (граматичка је морфема код деривата у основним облицима у саставу творбеног форманта).

1. Повод је нашем писању жеља и потреба да са становишта српскога језика, и језика сличних система, коригујемо и допуномо дефиницију морфеме коју смо и ми, као и други, више пута, како нам се сада чини, недоваљно опрезно давали.

Поновихемо оно што смо говорили. *Морфема је најмања несамостална језичка јединица састављена од фонеме или фонемског комплекса која има способност да пренесе какву аистрактину семантичку информацију и која у комбинацији са другим таквим јединицама чини реч, условљавајући и њену структуру и њену семантику*¹. Сада бисмо унеколико изменили део који се односи на улогу морфеме у структури лексеме. И да бисмо то ваљано учинили, анализираћемо структуру по творби различитих типова речи.

2. Прво. Просте, основне речи имају двоморфемску структуру одређеног линеарног распореда; на првоме је месту лексичка², а на другоме гра-

¹ Ово је, да тако кажемо, дефиниција уибеничког типа, дефиниција којој се аутор не наводи; слична је, нпр., дефиницији „*Najmanji odsječak riječi kojemu je pridružen kakav sadržaj, tj. koji ima kakvo značenje, zove se morfem*“ (Приручна граматика хрватскога књижевног језика, Загреб, Школска књига 1979, 46), а не разликује се много ни од констатације „*Речи се састоје од једне или више морфема, а морфеме су најмање језичке јединице које су носиоци значења или граматичке службе у реченици*“ (Ж. Станојчић — Љ. Поповић, Граматика српскога језика, Београд — Нови Сад, 1992, 64), а ми смо је у наведеном облику више пута понављали (исп. Д. Г. Премк, О месту речи у језичком систему, *Анали Филолошког факултета*, Београд 1992, књ. 19, стр. 152).

² Употребљавамо термин *лексичка морфема* наместо нешто чешћег, бар у нашој средини, *коренска морфема*. Ово чинимо зато што ове морфеме преносе опште, појмовне, лексичке информације и чине основу лексичког система (термине *корен*, *коренски* задржавамо за етимолошке појмове).

матичка морфема³. Семантичка информација садржана у лексичкој морфемима општа је, појмовна, идеографска; информација садржана у граматичкој морфемима морфолошка је, тиче се идентификације врсте и облика речи. Овај је спој за лексичку морфему дефинитиван: само се у њему лексичка морфема директно везује за граматичку морфему, само је у њему она елеменат творбеног процеса, и у томе је њена дефинитивност; у овој споју лексичка морфема постаје основа; као обличка основа она даље функционише и у сопственој парадигми (уколико се ради о променљивим речима)⁴ а као творбена даље се јавља у творби првостепених деривата.

3. А сад нешто о семантичком садржају творбених основа. И оне су несамосталне семантичке јединице, као и морфеме, али је њихов семантички садржај пунији, конкретнији и укључује и графемску вредност, за разлику од морфема, које су, разуме се, без графема⁵, без графемске вредности. Покажаћемо то на простим, основним лексемама. Узмимо лексеме *зуб* и *муња*; њихова морфемска, морфолошка и творбена анализа дају исти резултат: *зуб+ø* и *муња+a*; *зуб-* и *муња-* су и морфеме и основе, обличке или творбене (*зуба*, *зубу*, *муња*, *муњи* или *зубар*, *муњевий*). И ту настаје проблем. *Зуб-* и *муња-* можемо сматрати морфемама и можемо, али само теоријски, и уз висок степен апстракције, одређивати њихову вредност, а ни за тако одређен статус, ни за тако одређену вредност доказа, видљивих, опипљивих, у језику немамо; једино можемо рећи да је то онај општи, заједнички део који појмовно, идеографски повезује све речи једног деривационог гнезда у систем (*зуб*, *зубар*, *зубаи*, *зубача* и др.)⁶. *Зуб-* и *муња-* дефинишемо као основе, обличке и творбене, као несамосталне делове лексема који су способни за даље и граматичко и морфолошко-семантичко варирање и који у своме семантичком садржају, обавезно графемски, категоријално одређеном, имају било цео семантички садржај речи у којој су се оформиле као такве, било неки од делова тога садржаја⁷. За овако одређен статус ових елемената и овако одређене семантичке вредности у језику имамо доказа на претек.

³ У парадигми прости, неизведене речи могу имати, на изглед, и троморфемски састав, нпр. *дугме-ш-а* или *град-ов-и*, који чине лексичка морфема и две граматичке морфеме, а ми бисмо и у овим случајевима радије рекли да се ради о двоморфемском саставу, тј. о једној лексичкој морфемима и једној сложеној граматичкој морфемима.

⁴ Ако бисмо за номинациону форму лексеме *кућа* и могли рећи да у својој структури има две морфеме, лексичку и граматичку, за облике *куће*, *кући*, *кућу* и др. морали бисмо рећи да у својој структури имају основу и граматичку морфему (*кућ-* у овим облицима свакако не преноси морфемску информацију).

⁵ Под графемом разуме се сема у семантичком садржају творбене основе која преноси општу граматичку информацију о категоријалној припадности мотивне лексеме. Графемску вредност мотивисане лексеме, разуме се, носи творбени формант.

⁶ Свакако је ово један од разлога што има и аутора који сматрају да „корневие морфеме имеют в качестве означаемого элемент (кусочек) действительности“ (В. Н. Немченко. Современный русский язык. Словообразование, Москва 1984, 17). А ми се са њима слажемо, само идемо и мало даље, заправо, у „елементу стварности“ видимо елементе основе, и обличке, и творбене.

⁷ Исп. Д. Г. Премк, О семантичком односу деривата према творбеној основи, Научни састанак слависта у Вуковце дане 16/2, Београд — Нови Сад 1986, стр. 101–107.

4. Друго, као доказ за прво. Првостепени суфиксални деривати имају троморфемску структуру у одређеном линеарном распореду: на првој месту је лексичка морфема, на другој творбена (са информацијом о семантичко-категоријалној вредности) и на трећем је граматичка. У овим дериватима лексичка морфема има функцију и значење творбене основе, а творбена основа може у дериват унети, као што смо рекли, или цео семантички садржај (и архисему, и семе нижега ранга) номинационе (или које друге) реализације речи у којој је оформљена (*гѡнѡч, вѡдѡч, ѡсѡца, клѡнѡћ*), или његов већи део (*зѡбѡр*; у творбеној основи номинационе реализације овог деривата изостају семе које се односе на облик *оѡшѡр, клѡнасѡћ*, које су иначе веома продуктивне и у полисемантичној структури лексеме *зѡб* — *зѡб сѡне, зѡб на бедѡму*, и у деривацији — *зѡбѡш, зѡбѡшѡ*, и у секундарним реализацијама саме лексеме *зѡбѡр* насталим понављањем истог модела само са другим семантичким садржајем исте творбене основе, као што имамо у примеру датом у Речнику САНУ под одредницом *зѡбѡр* као потврда за треће значење — *врѡ, шиљѡк*: Гребен Тупижнице је ... разривен у поједине ... зубаре ... најразличитијег облика), или, пак само једну од сема нижега ранга (или неколико њих) (*муњѡвѡшѡ — муњѡвѡшѡ рѡшѡ, муњѡвѡшѡ дѡсѡшѡка*; у овај је дериват творбена основа из свога могућег семантичког садржаја унела само сему *брѡ, нагаѡ, неѡчекиван*). Који ћемо од ових случајева имати зависи, с једне стране, од општег значења творбеног модела, с друге стране, од међусобног семантичког односа творбене основе и творбеног форманта, и, с треће стране, од типа семантичког варирања полазног садржаја у процесу секундарне номинације.

5. Треће. Другостепени суфиксални деривати (*зѡбѡрскѡ, муњѡвѡшѡсѡћ*) имају четворморфемску структуру, опет одређеног линеарног поретка; на првој месту лексичка, на другој творбена, на трећем, исто, творбена и на четвртом је месту граматичка морфема. Морфемска анализа лексеме *зѡбѡрскѡ* као резултат даје *зѡб+ар+ск+и*. Творбена анализа исте лексеме као резултат даје *зѡбар+ск+и* (или, како ми мислимо, *зѡбар+ски*, о чему ћемо нешто касније говорити); а ово значи да прве две морфеме не функционишу издвојено, већ као творбена основа преузета из првостепеног деривата *зѡбарѡ*. Доказ је за ово семантички садржај основе; у њему су готово сви основни елементи семантичког садржаја речи из које је основа преузета; у њему је, као и у семантичком садржају свих творбених основа, садржана и грамемска информација.

6. Једна, можда интересантна, али очекивана чињеница у деривацији. Првостепени деривати настају различитим типовима варирања семантичког садржаја речи у основи (заснованог на платисемији, метонимији, синегдохии, метафори). Другостепени, као и они ретки даљи деривати настају углавном оним типовима варирања која захватају цео полазни семантички садржај (тј. цео садржај првостепеног деривата), и архисему и семе, тј. настају платисемијом и метонимијом. Али о томе овом приликом нећемо.

7. Четврто, о творбеним формантима. За завршетак изведених речи узимамо термин творбени формант наместо двају термина — творбена мор-

фема и обличка морфема. Ово чинимо из два разлога. Први је практичне природе — лакше је оперисати с једним него с двама терминима. Други је суштински; мислимо да семантичко-категоријалну информацију не преноси сам творбени суфикс, већ заједно са обличком морфемом, нпр. пре ће бити да информацију о месту где се нешто налази, или где се нешто налазило, преноси формант *-ишће* него морфолошки неоформљен суфикс *-иши-*. Ово су нам потврдили и неки тестови асоцијација које смо извели код деце од 6–7 година. Тест се састојао у следећем: задаван је низ речи, нпр., *йѐвāч, свѝрāч, кōйāч*, а испитаници су на ове стимулансе давали као реакције речи истог творбеног модела, нпр., *нōсāч, йлѝвāч*; даље, испитаницима је само као стимуланс понављан творбени формант — *āч* и реакција је била иста. При задавању низа речи *кѹћийишће, љѹбрнѝшће* суфиксна морфема *-иши-* није функционисала као стимуланс. Све ово се односи на творбену анализу и на основни облик, на номинативни облик, ако су у питању деклинабилне речи. У другим, пак, облицима речи творбене анализе нема; ту може бити само обличке анализе (*кѹћийишћ-а, кѹћийишћ-у*), а делови добијени том анализом, разуме се, информативно функционишу. А из овога би следио закључак да све морфеме нису једнако валабилне у систему: лексичке морфеме чине основу лексичког система, оне су стабилне, информативно поуздане, а томе доприноси и то што се њихова семантичка вредност у простим речима изједначава са обличком основом, а у првостепеним дериватима изједначава се семантичком и градемском вредношћу са творбеном основом; суфиксне творбене морфеме, као што смо показали, у основним облицима не функционишу без везивања са другим несамосталним семантичким елементима лексичког система, заправо — оне су или саставни део творбеног форманта или саставни део творбене основе другостепених и даљих деривата (*зубар+ски*); граматичке су морфеме у свим облицима сем основних код деривата — стабилне, бар у језичким системима као што је наш, без обзира на место које заузимају у линеарном поретку лексемске структуре, крајње или унутрашње (инфикси и интерфикси); а префикси (и речца *не*) и нису праве морфеме, они се налазе у транзицији између лексичког и морфемског нивоа.

8. Пето, о префиксним твореницама⁸. Префиксне творенице имају троморфемску или вишеморфемску структуру, под условом да префиксе сматрамо морфемама. Нпр. *йзлаз* = *из+лаз+∅*, *йзлазак* = *из+лаз+ак+∅*, *најпрстак* = *на+йрст+ак+∅*, *изназдрављаиши* = *из+на+здравља+а+иши*. У линеарном поретку префикс је увек на првоме месту; ако је у твореници више префикса они су на првоме месту, један за другим, као у нашем последњем примеру. Тако је што се морфемске структуре тиче. Творбена структура је нешто друкчија; да би се до ње дошло, мора се утврдити тип творбеног процеса. Нпр. лексеме *йзлаз* и *йзлазак* и поред тога што на првоме месту у линеарном поретку имају префикс, нису настале префиксалном творбом, већ суфиксалном од глаголске творбене основе *йзлаз-*; лексема *најпрстак* настала

⁸ Речи у чијој се структури налази префикс називамо *твореницама*, а не дериватима или композитима. Ово чинимо зато што сматрамо да су префикси лексичке јединице које су на прелазу између лексемског и морфемског нивоа.

је префиксално-суфиксалном творбом, односно настала је у процесу варирања творбене основе *йрси-* у коме су истовремено учествовали и префикс и творбени формант; лексема *изназдрављаџи* настала је слагањем префикса *из-* и лексеме *наздрављаџи* (у првome се случају префикс, као и свака творбена морфема везује за творбену основу, а у другоме се префикс везује за целу реч⁹, као и свака реч у сложеници насталој слагањем двеју лексема, што, мислимо, да није без значаја за одређивање природе префикса као несамосталних семантичких делова лексичког система).

9. Шесто, о сложеницама. У структури сложеница имамо, по правилу, просте, основне лексеме (или творбене основе добијене од њих)¹⁰, једну граматичку морфему, интерфикс (*-o-/-e-* или \emptyset) на споју ових лексема или творбених основа¹¹ и, на крају, један творбени формант (уколико је крајњи део сложенице творбена основа) (*сџар+ \emptyset + мали*; *црвен+ \emptyset +пер+ка*).

10. Да сведемо оно до чега смо дошли у анализи структуре творбено различитих лексема:

— лексичка морфема преноси општу појмовну, идеографску информацију; као творбени елеменат функционише у номинативним облицима основних речи; у њима се трансформише у обличку основу (*зуб-а*, *зуб-у*) и у творбену основу првостепених деривата (*зуб+ \emptyset* , *зуб+ар \emptyset*);

— творбене морфеме преносе општу семантичко-категоријалну информацију; творбено не функционишу самостално, већ само као део творбеног форманта (*зуб+ар \emptyset* , *кућ+ишиџе*) или творбене основе другостепених и даљих деривата (*зубар+ски*);

— граматичке морфеме преносе морфолошке информације; оне обликују све лексеме; код основних речи (*зуб+ \emptyset* , *на+ \emptyset*) и код секундарних облика свих променљивих речи (*зубар+а*, *кућишиџ+а*) то чине саме (или као субморфеме сложене деклинационе морфеме — *град+ови*); код основних облика деривата и суфиксалних композита оне су у саставу творбеног форманта; код сложеница оне су и обавезан елеменат морфолошког обликовања, саме или у саставу форманта, и обавезан елеменат композиције (*дуван+ \emptyset +кеса*);

— префикси су несамостални лексички елементи на преласку из лексемског у морфемски ниво.

⁹ Овај је тип префиксних твореница био повод покушају увођења термина *мотивна база*, којим би се означио део творенице без форманта и без префикса без обзира на то да ли је тај део творбена основа или цела лексема (Исп. В. В. Лопатин, *Русская словообразовательная морфемика*, Москва 1977, 9). Чини нам се да није без значаја разликовање типа лексичке јединице (самосталне или несамосталне) од које се пошло у семантичко-морфолошком варирању и зато остајемо при терминима творбена основа или мотивна основа и творбена лексема или мотивна лексема.

¹⁰ До овога је закључка дошла мр Душанка Вукићевић у своме магистарском раду о именичким сложеницама у савременом српском језику.

¹¹ Напомињемо да има, и не мало, и друкчијих схватања; има схватања према којима интерфикс уопште није морфема, затим има оних према којима је интерфикс морфема са посебним апстрактним семантичким садржајем, а и оних према којима је без икаквог садржаја, без икакве информације. А ми држимо да је интерфикс граматичка морфема која преноси информацију о слагању самосталних јединица или њихових творбених основа у нову лексичку јединицу.

А из овога следи закључак да су несамостални семантички елементи у лексемама: *обличка основа* — у свим речима, *џворбена основа* — у свим дериватима, *џворбени форманџ* — у основним облицима свих деривата и свих композита насталих сложено-суфиксалном творбом, *граматичка морфема* — у свим облицима основних речи и композита насталих простим слагањем и у секундарним облицима свих променљивих речи (у дериватима је и суфиксалним сложеницама, рекли смо, у основним облицима саставни део форманта, део укључен у формант).

11. На крају да дамо и измењену дефиницију морфеме. *Морфема је најмања несамостална семантичка језичка јединица која, према одређеним законима морфемске комбинаџорике, џвори више несамосталне и самосталне јединице лексичког сисџема, односно која џвори основе лексема, обличке и џворбене, џворбене форманџе, као и лексема.*

Резиме

Даринка Гортан-Премк

О НЕСАМОСТАЛНИМ СЕМАТИЧКИМ ЕЛЕМЕНТИМА У СТРУКТУРИ ЛЕКСЕМА

Аутор анализира несамосталне семантичке елементе у творбено различитим лексемама и закључује:

— лексичка морфема преноси општу идеографску информацију; као творбени елеменат функционише у основним речима; у њима се трансформише у обличку основу (*зуб-а, зуб-у*) или у творбену основу првостепених деривата (*зуб+џ, зуб+арџ*);

— творбене морфеме преносе општу семантичко-категоријалну информацију; творбено не функционишу самостално, већ само као део творбеног форманта (*зуб+арџ, кућ+ишиџе*) или творбене основе другостепених и даљих деривата (*зубар+ски*);

— граматичке морфеме преносе морфолошке информације; оне обликују све лексема; код основних речи (*зуб+џ, на+џ*) и код секундарних облика свих променљивих речи (*зубар+а, кућишиџ+а*) то чине саме (или као субморфеме сложене деклинационе морфеме — *град+ови*); код деривата у основним облицима оне су у саставу творбеног форманта; код сложеница оне су и обавезан елеменат морфолошког обликовања, саме или у саставу творбеног форманта, и обавезан елеменат композиције (*дуван+џ+кеса*);

— префикси су несамостални лексички елементи на преласку из лексемског у морфемски ниво.

А из овога следи закључак да су несамостални семантички елементи у лексемама: *џворбена основа* и *обличка основа* — у свим речима, *џворбени форманџ* — у основним облицима свих деривата и свих композита сложено-суфиксалне творбе и *граматичка морфема* — у основним облицима основних речи и композита насталих простим срастањем (у дериватима је, рекли смо, саставни део форманта) и у секундарним облицима свих променљивих речи.